

В.В. Ткаченко,
доктор історичних наук, професор
О.Ю. Кириєнко,
кандидат історичних наук

КРИМІНАЛЬНА ТА АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ НОРМ ЦЕНЗУРИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

У статті розглянуто особливості адміністративної та кримінальної відповідальності в Російській імперії впродовж другої половини XIX – на початку XX ст., яка наставала у разі порушення цензурних норм. З’ясовано, що розроблене законодавство у цій сфері було достатньо універсальним і чітким, що унеможливило позаправове переслідування включених у видавничий процес фізичних і юридичних осіб.

Ключові слова: цензура, юридична відповідальність, Російська імперія, штраф, адміністративний арешт, ув’язнення.

В статье рассмотрены особенности административной и уголовной ответственности в Российской империи (вторая половина XIX – начало XX вв.) за нарушение цензурных норм. Выяснено, что разработанное законодательство в этой сфере было достаточно универсальным и четким, что делало невозможным преследование вовлеченных в издательский процесс физических и юридических лиц вне правового поля.

Ключевые слова: цензура, юридическая ответственность, Российская империя, штраф, административный арест, заключение в тюрьме.

The features of administrative and criminal liability in the Russian Empire for violation of censorship rules during the second half of XIX– early XX century are considered. It was found that a developed legislation in this sphere was quite universal and clear, making it impossible for the persecution of individuals and entities included in the publishing process outside the legal field.

Keywords: censorship, legal liability, Russian Empire, fine, administrative arrest, imprisonment.

Інститут цензури в Російській імперії був одним з елементів управління багатонаціональною державою, механізмом підтримки непорушності політичного, соціально-економічного, морального укладу.

Історія системної діяльності органів цензури в імперії Романових налічувала майже двісті років. Були представлені практично всі її види: загальна цивільна цензура (внутрішня, іноземна), військова, духовна, театральна, поштова, придворна (Міністерства імператорського двору). Відповідно до вимог і викликів часу різні види цензури трансформувалися, апарати їх структурних підрозділів ускладнювалися, удосконалювалася законодавча база, більш витонченими ставали механізми роботи цензорів.

У суспільстві часто побутує думка, що цензура у Російській імперії була надзорською, а порушників цензурних норм чекали тривалі тюремні терміни та навіть каторга. Частково такий стереотип був сформований радянською істо-

ріографією, яка була причетна до формування такого хибного сприйняття історичної дійсності. Ситуацію можна пояснити тим, що будівництво ідеології нового “безкласового суспільства” відбувалося у тому числі за рахунок критики системи соціально-політичного та економічного устрою царських часів, спотвореного трактування соціокультурних процесів та явищ. Незважаючи на те, що в СРСР існувала власна цензура у вигляді всемогутнього Головліту, влада докладала максимум зусиль аби поверхневими та заідеологізованими історичними дослідженнями було створено занадто демонічний образ царської цензури, яка душила будь-які паростки вільної думки та самосвідомості трудящих, відправляла вільнодумців до місць позбавлення волі.

Метою цієї статті є спроба об’єктивного розгляду ситуації з кримінальною та адміністративно-правовою відповідальністю осіб, які порушили відповідні приписи цензурного законодавства. Для цього нами використано матеріали законодавства Російської імперії, спогади сучасників (цензорів та публіцистів, редакторів), деякі архівні матеріали з діловодства цензурних установ.

Особливості юридичної відповідальності за порушення норм цензурного законодавства розглядалися істориками цензурного права дорадянської доби – К. Арсенєвим [4], Н. Енгельгардом [16], М. Лемке [6], В. Розенбергом [11]; сучасними вітчизняними – Н. Щербак [14, 15] та зарубіжними – Т. Полусмак [10] дослідниками. Однак у повній мірі ця проблематика залишилася не розкритою.

У Російській імперії за формою цензурного контролю цензура поділялася на *попередню* та *каральну* (або подальшу, наступну). Попередня цензура передбачала перегляд спеціально уповноваженою інституцією друкованих видань, театральних вистав, кінофільмів, картин та фотографічних зображень тощо до їх оприлюднення та поширення у суспільстві. Каральна полягала в оцінці вже опублікованих видань, поставлених п’єс і т. д. відповідно до цензурно-правового поля. У разі порушень цензурних вимог залежно від їх тяжкості вживалися обмежувально-заборонні заходи (арешт та вилучення видання, обмеження показу фільму чи вистави), а для відповідальних юридичних та фізичних осіб могла настати адміністративна або навіть кримінальна відповідальність.

Основні підвалини у цензурному законодавстві Російської імперії та відповідні санкційні норми щодо його порушення склалися у ході цензурної реформи 1860-х рр. XIX ст. Вітчизняна дослідниця Н. Щербак виділяє кілька етапів цензурної реформи: 1860 р. – початок реформування – зосередження нагляду за друком і діяльністю місцевих відповідних органів у Головному управлінні цензури; 1862 р. – розподіл цензурних функцій між міністерствами внутрішніх справ та освіти; 1865 р. – набуття чинності “Тимчасовими правилами про цензуру та друк від 6 квітня 1865 р.”, передача цензури цілком і повністю до Міністерства внутрішніх справ. Щодо останнього нормативно-правового акта Н. Щербак зазначає, що він не став цензурним статутом, а лише реорганізував існуючу та вже вибудовану структуру цензурних органів у центрі й на місцях. 1870–1880-ті рр. дослідниця вважає періодом вихолощення цензурної реформи, вдосконалення певних юридичних норм, оптимізації процедур процесуального розгляду справ про порушення цензурного законодавства у суді. Загальна ж її оцінка зводиться до констатації факту, що реформа мала суперечливий характер, а на її згортання вплинуло вбивство імператора Олександра II [13].

Згідно з чинним на початок Першої світової війни “Статутом про цензуру і друк” загальна цензура належала до компетенції Міністерства внутрішніх справ. Таке підпорядкування з початку 1860-х рр. залишалося незмінним до самої дати ліквідації загальної цензури у часи Тимчасового уряду.

Здійснення контрольно-превентивних, наглядових і каральних функцій щодо друкованих видань та масових видовищ (театральних вистав, концертів, синематографічних показів) відповідно до імперського законодавства здійснювала доволі чітка і водночас розгалужена система цензурних органів. Головне управління у справах друку (ГУД) координувало діяльність усіх регіональних чи місцевих органів загальної цензури та вважалось окремим структурним підрозділом при МВС. ГУД виробляло як власні інструктивно-розпорядчі документи (циркуляри, приписи, інструкції), так і втілювало у практику постанови Ради міністрів, розпорядження міністра внутрішніх справ, інших органів виконавчої влади [9, с. 3339–3340].

Внутрішню та іноземну цензури на місцях протягом 1865–1903 рр. здійснювали цензурні комітети, окремі цензори з внутрішньої та іноземної цензур. Так, упродовж названого періоду у містах Санкт-Петербурзі, Москві, Варшаві, Тифлісі діяли цензурні комітети; у містах Вільно, Владивостоці, Казані, Києві, Лодзі, Мітаві, Нижньому Новгороді, Ревелі, Ростові-на-Дону, Саратові, Томську, Харкові здійснення цензурних функцій покладалось на окремих цензорів із внутрішньої цензури [8, с. 187].

Цензуру іноземної літератури та іншої друкованої продукції, що надходила до Росії з-за кордону, здійснював Центральний комітет цензури іноземної в Санкт-Петербурзі (підпорядкований ГУД), Комітети іноземної цензури в містах Ризі, Москві, Одесі, Вільно, Ревелі; в інших містах, серед них і у Києві, такі функції покладалися на окремих цензорів з іноземної літератури [8, с. 187]. Подальший розвиток видавничої справи, журналістики, збільшення кількості літературних видань зумовили у 1903 р. розширення мережі цензурних органів на місцях. Так, у Владивостоці, Катеринославі, Нижньому Новгороді, Ростові-на-Дону, Саратові, Томську було запроваджено цензурні установи – канцелярії окремих цензорів [9, с. 3339].

Порушення законів про цензуру та друк передбачало адміністративну й кримінальну відповідальність, які кваліфікувались в “Уложенні про покарання” як злочини і проступки проти “суспільного благоустрою та благополуччя” (Розділ VIII Глава 5 “Про порушення постанов щодо друку”) [9, с. 3682]. Норми названої частини “Уложення...” визначали покарання як для цензорів (інших посадових осіб), так і видавців, авторів, редакторів, книгорозповсюджувачів (загалом усіх причетних до творення і розповсюдження друкованого видання або іншого інформаційного контенту). Покарання за проступки цензорів пов’язані з порушенням цензурних правил регламентувалися статтями 1004–1007. Здебільшого за певну халатність чи недогляд у роботі з друкованими виданнями, рукописами на цензора (в залежності в змісту інформації, яку він пропустив, одиничного чи повторного випадку) чекало дисциплінарне покарання у формі догани, рідше – звільнення з роботи із заборобою займати подібну посаду у майбутньому. Однак, якщо цензор умисно пропустив до друку твір чи статтю, в якій ганьбилися верховна влада чи перші особи Російської імперії, він підлягав арешту терміном до трьох місяців [9, с. 3682]. Разом із цим злий умисел було досить важко довести, тому порушення з боку цензорів в абсолютній більшості списувалися на помилку і завершувалися дисциплінарними стягненнями [12]. На наше переконання, досить м’які покарання за порушення професійних обов’язків імперських цензорів дозволяли їм вступати в корупційно-договірні зв’язки з редакторами та видавцями, використовувати своє службове становище для незаконної наживи. У спогадах тодішніх публіцистів проводилася думка, що кожне серйозне періодичне видання мало свого покровителя в цензурній системі, так званого “прикормленого” цензора. Редактор педагогічного

журналу “Журнал для воспитания” Олександр Чуміков так описує ситуацію з цензурою: “Прикрим було те, що цензорське ставлення не було однаковим до всіх журналістів та видань. Те, що сьогодні не пропускатися в соціально-педагогічному журналі, який читає невелике коло освічених людей, наступного дня могло з’явитися в одному з товстих журналів, який мав багатотисячний наклад і величезну читацьку аудиторію. Так, наприклад, відома повість Чернишевського “Что делать?”, в якій радикально переглядалися погляди щодо існуючих засад виховання і моралі, була допущена, а нарис про семінарське виховання “Вуком” Пом’яловського в моєму журналі зміг бути надрукований лише в кастрованому вигляді. Адаже у “Современника” цензор Б. – своя людина у хлібосольного редактора. У мене ж немає достатньо сил, вмінь, засобів для подібного “captatio benevolentiae” (лат. сприяння) [12, с. 46]”.

Значно суворіші покарання передбачалися винним особам, що незаконно займалися книговидаванням чи утримували не зареєстровану в установленому порядку друкарню. Санкції статей 1008–1013 за відкриття підпільної чи вчасно не зареєстрованої друкарні, яка теж кваліфікувалась як підпільна, передбачали покарання у вигляді штрафу у 300 рублів та арешт власника терміном до трьох місяців або ув’язнення від двох до восьми місяців. Навіть за неповідомлення про будь-які зміни в кількості друкарських верстатів, за незаконне видання книг, за випуск періодичних видань без зазначення їхньої кількості, за відсутність відмітки про цензурний дозвіл або будь-яких інших реквізитів – передбачалось покарання від різних сум штрафів до тюремного ув’язнення відповідального редактора чи видавця [9, с. 3683–3686]. Найтяжче покарання щодо винних осіб-видавців, які вказували на друкованій продукції неправдиву інформацію про цензурний дозвіл, вихідні дані друкарні тощо, передбачалося статтею 1014: тюремне ув’язнення терміном від двох місяців до одного року і чотирьох місяців [9, с. 3686].

В “Уложенні...” законотворці намагалися врахувати більшість аспектів видавничої та книгорозповсюджувальної діяльності і тим самим передбачити покарання за відсутність обліку, постійного контролю за переліком поширюваних друкованих видань. Так, за продаж без відповідного обліку і реєстрації друкарського обладнання, відкриття без реєстрації книжкового магазину, газетної розкладки, кабінету для читання винні особи штрафувалися на суми від 25 до 150 рублів. Досить специфічною була норма статті 1019. Відповідно до неї за зберігання, продаж, поширення видань, які були заборонені цензурою та внесені до відповідних каталогів-покажчиків, передбачався штраф у 250 рублів. Тобто кожен власник закладу, який торгував чи поширював друковану продукцію, мав постійно слідувати за виходом названих каталогів-покажчиків, оприлюдненими розпорядженнями й оголошеннями поліції щодо друкованих видань, звіряти назви заборонених книжок і номерів (випусків) журналів (газет) з тими, що зберігалися чи продавалися у нього. Щоправда було застереження: якщо книга (номер журналу/газети) була спочатку дозволена, а потім внесена до заборонних списків і власник не встиг ознайомитися з рішенням цензури щодо неї у визначений по його оприлюдненню термін, то він звільнявся від будь-якої відповідальності [9, с. 3687].

За торгівлю друкованою продукцією, яка не пройшла у встановленому порядку попереднього цензурного розгляду, передбачалися як безповоротна конфіскація продукції та грошові штрафи (1-й раз – 50 руб.; 2-й раз – 100 руб.; 3-й – 200 руб.), так і можливість закриття закладу на невизначений період. Для відновлення його функціонування необхідно було заново проходити процедуру переєстрації [9, с. 3687].

Для завезеної з-за кордону літератури визначався тримісячний термін її представлення на розгляд до установ цензури іноземної. У разі порушення цієї вимоги на книгорозповсюджувача чекав солідний штраф: по 7,5 рублів за кожен одиницю видання, яке не містило недопустимого з огляду на цензурні вимоги змісту, та по 50 рублів – за одиницю видання зі “шкідливим” змістом (ст. 1022) [9, с. 3687].

Статтями 1024–1028 визначалися покарання за друк будь-яких матеріалів без попереднього цензурного дозволу. За таке порушення передбачався штраф до 300 рублів та арешт винної особи на три місяці. Названі статті враховували і такі тонкощі друкарської справи, як ненавмисна помилка наборщика тексту, самовільні зміни чи доповнення до тексту, зроблені технічними працівниками друкарні, виконання ними додаткових, не облікованих друкарських робіт тощо. У такій ситуації каралися у першу чергу безпосередні винуватці, а власники друкарень штрафувалися за кожний такий недогляд. В окремих випадках могло ухвалюватися рішення про призупинення діяльності чи взагалі закриття друкарні [9, с. 3687].

Покарання за порушення цензурних норм періодичними виданнями визначалися у статтях 1029–1040. Як і у випадку з друкарнями про будь-які зміни у назві, тиражі, складі редакції періодичного видання відповідальні особи мали повідомляти цензурні органи. За несвоєчасне здійснення цих приписів передбачалися адміністративні штрафи. За розміщення у періодичних виданнях матеріалів, які повністю або частково не пройшли попередню цензуру, винні особи так само каралися грошовими штрафами, арештом або ув'язненням на різні терміни (максимальний – вісім місяців). Найбільш жорстокі покарання – ув'язнення від восьми місяців до одного року і чотирьох місяців “застосовувалися до винних осіб, які закликали у періодичних виданнях до страйків на залізниці або інших підприємствах, установах, порушення стабільної діяльності яких могло нашкодити державній безпеці, створювати передумови суспільного лиха [9, с. 3687].

За критику в пресі уряду, урядових розпоряджень, результатів роботи вищих посадовців винні особи (здебільшого редактори, власники періодичних видань) каралися ув'язненням від двох до восьми місяців або арештом до трьох місяців (ст. 1034 п. 1–2) [9, с. 3687–3688].

Застереження щодо недопущення розголошення через періодичні видання військової та державної таємниці містила частина 4 статті 1034 “Уложення про покарання”, згідно з якою той, кого буде визнано винним у поширенні через періодичні видання інформації щодо зовнішньої безпеки Росії, її збройних сил, усупереч процедурно винесеній забороні каратиметься ув'язненням строком від двох років і восьми місяців до чотирьох років [7, с. 1101].

Суворі покарання були визначені у статті 281/1 “Уложення про покарання” для осіб, які розголошували неправдиву інформацію про діяльність військових відомств та їх посадовців: “Винний у публічному розголошенні або поширенні неправдивої інформації про діяльність державної установи чи посадової особи, війська чи військової частини, що викликає вороже ставлення населення до них, карається взяттям під варту не більше як на три місяці, або грошовим стягненням не більше ніж 300 рублів, чи підлягає тюремному ув'язненню строком від двох до восьми місяців. Якщо вказані дії спровокували вияви народного невдоволення або протидію владі, чи заворушення у військових частинах, то їх винуватець карається тюремним ув'язненням строком від двох місяців до одного року і чотирьох місяців [9, с. 3467]”.

У 1912 р. норми кримінального права щодо порушення військової таємниці пресою були доповнені положеннями закону “Про зміну діючих законів про

державну зраду через шпигунство у мирний час”, ухваленого 5 липня 1912 р. На основі цього закону були внесені зміни до глави IV “Про державну зраду” “Кримінального уложення”. Так, у статті 111/1 констатувалося: “Винний у публікації, розголошенні чи повідомленні іншій особі в інтересах іншої держави, не маючи відповідних повноважень: 1) інформації, що заборонена до оприлюднення або про предмети, пов’язані із зовнішньою безпекою Росії або її збройних сил, або укріплень оборонного характеру, 2) плану, креслення, малюнка чи іншого виду зображення або опису російського укріплення, певного району чи незабудованого простору між мурами фортець оборонного характеру, військового корабля чи будь-якої іншої споруди оборонного призначення, або документа про мобілізацію, або будь-яких інших розпоряджень на випадок воєнних дій, карається відповідно до п. 1 цієї статті – каторжними роботами до восьми років, у випадку до п. 2 – строковою каторгою [9, с. 1101]”.

Важливо зазначити, що в “Уложенні...” регламентувалися не тільки питання, пов’язані із порушенням цензурних вимог, що зачіпали інтереси влади, але й був ряд норм, пов’язаних із захистом честі і гідності, ділової репутації фізичних та юридичних осіб. Відповідно до статті 1039 за розголошення у друкованих виданнях інформації, яка зашкодила діловій репутації, порушила честь і гідність фізичної, посадової особи або установи, організації визначалося покарання у формі штрафу до 500 рублів та ув’язнення терміном від двох місяців до одного року і чотирьох місяців. Однак, у ході судової тяжби передбачалася можливість підсудного довести справедливості наведеної дискредитуючої інформації. У випадку достатності аргументів, звинувачення за наклеп перекваліфіковувалося і вступала у дію стаття 1040 [9, с. 3688]. Відповідно до неї винна особа, яка опублікувала образливу для фізичної або юридичної особи інформацію без вказування конкретних фактів її справедливості, достовірності каралася штрафом до 300 рублів або арештом на термін від семи днів до трьох місяців [9, с. 3688].

Справи, пов’язані з порушенням цензурних норм, розглядалися в суді за загальним законом про порядок ведення судових слухань. Проте, як зазначає відомий тогочасний адвокат К. Арсен’єв, який неодноразово виступав на захисті видавців та авторів, багато в чому хід справи залежав від рівня професійності захисника, а саме судові провадження щодо кримінальної відповідальності за порушення цензурних норм було недосконалим та суперечливим. Із сотень таких справ, лише в одиничних кримінальних провадженнях суд ухвалював обвинувальний вирок [4, с. 66–67].

Наступні етапи реформування цензурного законодавства у Російській імперії були пов’язані з суспільно-політичними катаклізмами, що їх переживало самодержавство всередині країни (Перша російська революція 1905–1907 рр.), та зовнішньополітичними чинниками (російсько-японська війна 1904–1905 рр. та Велика війна 1914–1918 рр.).

17 жовтня 1905 р. в умовах наростання суспільно-політичної кризи імператор Микола II підписав маніфест “Про удосконалення Державного устрою”, який змінив життя в Російській імперії. Населенню було обіцяно громадянські свободи і, зокрема, свободу преси [3, арк. 1]. Маніфест став основою для вироблення нових “Тимчасових правил про періодичні видання” (рос. “Временных правил о печати”), які набули чинності 24 листопада 1905 р. [5, с. 189]. Відповідно до їхнього змісту попередня цензура на більшість друкованої періодичної продукції скасовувалася, а покарання на редакторів і видавців могли бути накладені лише в судовому порядку. Однак нові можливості періодичної преси, пов’язані з відміною попередньої цензури, нівелювалися рядом наступних таємних розпоряджень.

Так, 26 листопада 1905 р. МВС своєю інструкцією рекомендувало губернаторам, щоб усі місцеві цензори пильно наглядали за періодичними виданнями й у разі виявлення будь-яких порушень цензурного законодавства розпочинали судове переслідування проти редакцій цих видань. У грудні 1905 р. міністр внутрішніх справ О. Булігін інструктував губернаторів у секретній телеграмі: “У випадках наявної у періодичних виданнях брутальної неповаги щодо верховної влади, прямих закликів до революції чи до інших тяжких злочинних діянь, необхідно звертатися до прокурора з вимогою призупинити діяльність періодичного видання у судовому порядку на основі нових правил. У місцевостях, де оголошено надзвичайний стан, у перелічених випадках необхідно закривати друкарні й заарештовувати винних осіб, застосовуючи як запобіжний захід адміністративну висилку [5, с. 190]”.

Починаючи з 1906 р., влада відновлює дію заборонних цензурних норм, вносячи зміни до основного кодифікаційного нормативно-правового акта, що врегулював загальні правові питання діяльності цензурних органів у Російській імперії, зокрема до “Статуту про цензуру та друк 1882 р.”, значно посилюючи їх. Так, відповідно до окремих статей “Доповнень тимчасових правил щодо періодичних видань” від 18 березня 1906 р. та “Тимчасових правил про неперіодичні видання” від 26 квітня 1906 р. збільшувалися розміри штрафу за порушення періодичними виданнями норм цензури з 300 до 3000 рублів; відновлювалася попередня цензура на журнальні та газетні ілюстрації (що не могло не вплинути на сатиричні журнали). До кримінального законодавства також вносились зміни: стаття 129 “Кримінального уложення” доповнювалася пунктом 6 – “за розпалювання ворожечі між класами”, – за яким щодо винних осіб застосовувалися не лише великі штрафи, а й позбавлення волі [15, с. 60].

У зв’язку зі змінами в цензурному законодавстві 1905–1906 рр. відбулися певні зміни у складі місцевих органів загальної цензури. Так, цензурні комітети було реформовано в комітети у справах друку (Санкт-Петербург, Москва, Варшава, Тифлісі), у містах Києві (1906), Казані (1907), Одесі (1909), Ризі (1915) замість канцелярій окремих цензорів було створено тимчасові комітети у справах друку, у решті міст канцелярії окремих цензорів реорганізовувались в інспекції у справах друку [9, с. 3339].

З початком Першої світової війни на території Російської імперії було запроваджено військову цензуру, яка регламентувалася “Тимчасовим положенням про військову цензуру” від 20 липня 1914 р.¹ Відповідно до названого нормативно-правового акту військова цензура встановлювалася у повному об’ємі або частково. Перший тип військової цензури запроваджувалася лише на територіях, де безпосередньо проходили воєнні дії або був оголошений воєнний стан (так званий театр військових дій), та здійснювався військово-цензурними органами, підпорядкованими штабу армій фронту. Їхні функціональні обов’язки передбачали: 1) попереднє цензурування друкованих творів, естампів малюнків, фотографічних знімків, текстів публічних виступів та лекцій; 2) перлюстрація внутрішньої та міжнародної поштово-телеграфної кореспонденції [1, арк. 167].

Часткова військова цензура вводилася на решті території Російської імперії і передбачала перлюстрацію міжнародної поштово-телеграфної кореспонденції і тільки в окремих випадках внутрішньої. Здійснення цензурних функцій було покладено на Головну військово-цензурну комісію, на місцеві військово-цензурні комісії при штабах військових округів [1, арк. 167–168]. На територіях України, що до початку Першої світової війни перебували у складі Російської імперії,

¹ Дату подано за старим стилем.

військова цензура у повному об'ємі була запроваджена у Волинській, Київській, Подільській, деяких повітах Чернігівської та Полтавської губерній [2, арк. 4].

Відповідальність за порушення військово-цензурних норм регламентувалася главою VIII (“Про відповідальність за порушення норм військової цензури на театрі військових дій” (ст. 66–77) “Тимчасового положення про військово цензуру”. Покарання та матеріальні стягнення призначалися “за распространение сведений в докладах не содержащихся в разрешенных военной цензурой текстах”, “за помещение в повременное издание сведений или изображений вопреки воспрещению военной цензуры”, “за помещение в повременное издание сведений или изображений без разрешения военной цензуры”, “за опубликование без разрешения военной цензуры в неповременных изданиях всяких сведений касающихся внешней безопасности России или ее вооруженных сил или сооружений предназначенных для обороны”. Покарання та стягнення за порушення норм військової цензури диференціювалися за такими принципами: 1) характер видання (періодичне чи неперіодичне); 2) ступінь таємності та військово-стратегічної важливості розголошеної інформації; 3) перше це чи повторне порушення військово-цензурних норм. Відповідно до статей 72 та 73 стягнення та покарання за порушення військово-цензурних норм у періодичному виданні накладалися на головного редактора, у неперіодичному – на автора, видавця. У такій колективній відповідальності статтею 74 визначали також пом'якшувальні обставини, які частково або повністю знімали вину з відповідальних осіб. Наприклад, з автора знімали обвинувачення, якщо він доведе факт самовільного внесення видавництвом змін та доповнень до тексту рукопису вже після його перегляду відповідним військово-цензурним органом.

Статті 75 та 76 стосувалися книгрозповсюджувачів, які працювали на територіях, де діяла військова цензура у повному об'ємі. Так, за поширення ними періодичних та неперіодичних видань, що були видані на територіях з дією часткової військової цензури без відповідного військово-цензурного розгляду, передбачали покарання у вигляді штрафу та тюремного ув'язнення. Міра покарання також враховувала: 1) характер видання (періодичне чи неперіодичне); 2) ступінь таємності та військово-стратегічної важливості розголошеної інформації; 3) перше чи повторне порушення військово-цензурних норм [1, арк. 176].

Статті 78–80 визначали як органи, на які покладались повноваження щодо застосування карних санкцій до порушників військово-цензурних норм, так і процедуру провадження справ щодо цих порушень. Порушувати справи проти винних осіб мали штаби армій, флоту і військових округів, а право накладати покарання надавалося командуванню армії чи флоту (на територіях, не підпорядкованих їм, – головним начальникам військових округів) [1, арк. 176 зв.].

Окремі норми-санкції військової цензури у частині відповідальності за їх порушення були кодифіковані у чинне кримінальне законодавство Російської імперії іменним імператорським указом від 20 липня 1914 р. “Уложення про покарання кримінальні та виправні” в частині злочинів проти громадського устрою та добробуту було доповнено статтею 275/2 (передбачала покарання від двох до восьми місяців за публічне розголошення у промовах, через засоби масової інформації в період оголошення мобілізації або під час війни відомостей щодо зовнішньої безпеки Росії, її озброєння, військових укріплень) та статтею 1012/4 (в якій зазначалося, що для осіб, які не подали під час мобілізації або під час війни встановленої кількості екземплярів періодичних та неперіодичних видань до органів військової цензури, встановлено штраф у розмірі від 50 до 500 рублів) [1, арк. 165]. Кодифікація цих норм давала змогу в умовах як Першої світової

війни, так і в разі майбутніх воєнних конфліктів притягати за порушення до відповідальності редакторів та власників друкарень незалежно від установленної на конкретній території повної чи часткової військової цензури.

Процедуру оскарження рішень і дій військово-цензурних органів регулювала глава IX “Про оскарження дій, розпоряджень і ухвал військово-цензурних органів і про порядок виконання їхніх ухвал”. Згідно зі ст. 82 скарги слід подавати у триденний строк із дня оголошення того чи іншого рішення. На театрі військових дій скарги мали подавати командувачам армій або головним начальникам військових округів. Право відмінити рішення командувачів армій та начальників військових округів було надане головнокомандувачу арміями фронту.

Отже, в законодавстві Російської імперії досить чітко було описано характер адміністративної і кримінальної відповідальності за порушення цензурних норм. Покарання за їх порушення були достатньо суворими, але у той же час достатньо чітке і ретельно розроблене законодавство у цій сфері фактично унеможливило позаправове переслідування включених у видавничий процес фізичних і юридичних осіб. Серйозні штрафи та кримінальна відповідальність, після відповідного судового розгляду, могли застосовуватися щодо осіб, які без відповідної аргументації і фактологічного підтвердження критикували у друкованих виданнях існуючий режим, політику уряду, результати діяльності вищих посадовців. За революційні, антидержавні заклики у друкованих виданнях, підпільну видавничу діяльність винні особи могли отримати максимальний термін ув'язнення – один рік і чотири місяці. Тобто з огляду на можливі суспільно-політичні наслідки таких дій покарання у порівнянні з іншими видами правопорушень виглядало не надто жорстоким. Єдине, за що порушник цензурного законодавства міг отримати тривалий тюремний термін та навіть каторжні роботи – це розголошення у друкованих виданнях інформації, що становила військово та державну таємницю. Тому можна констатувати, що утверджений радянською історіографією стереотип про надзвичайну жорстокість цензурного режиму та тотальні ув'язнення і каторжні роботи вільнодумців є перебільшенням, а точніше не відповідає тогочасним реаліям.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 442, оп. 864. – Спр. 296.
2. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 295, оп. 1. – Спр. 485.
3. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 1680, оп. 1. – Спр. 102, арк. 1.
4. *Арсеньев К.К.* Законодательство о печати / К.К. Арсеньев. – СПб. : Типо-литография Ф. Вайсберга и П. Гершунина, 1903. – 264 с.
5. *Жирков Г.В.* История цензуры в России XIX–XX вв. : Учеб. пособие для студентов высших учебных заведений / Г.В. Жирков – М. : Аспект Пресс, 2001. – 368 с.
6. *Лемке М.К.* Эпоха цензурных реформ 1859–1865 гг. / . – С-Петербург : Типо-литография “Герольд”, 1904. – 515 с.
7. Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. – Т. XXXII. – 1912 год. Отделение I. – Пг., 1915. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.runivers.ru/lib/book3139/10026/>.
8. Полный свод законов Российской империи. Т. XIV. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nlr.ru/e-res/law_r/content.html.
9. Полный свод законов Российской империи. Все 16 томов со всеми относящимися к ним Положениями и с дополнениями, узаконенными по 1 ноября 1910 года. В 2-х книгах под ред. А.А. Добровольского //Сост. А.А. Саатчиан. – Книга 2. – Т. VIII–XVI. – СПб., 1911.
10. *Полусмак Т.Л.* Цензурное законодательство дореволюционной России : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Т. Л. Полусмак. – Н. Новгород, 2003. – 194 с.
11. *Розенберг В.Н.* Русская печать и цензура в прошлом и настоящем / В.Н. Розенберг, В.Е. Якушкин – М., 1905. – 137 с.
12. Цензура в России в конце XIX – начале XX века : Сб. воспоминаний / Российская национальная библиотека / М.А. Бенина [ред., сост., авт. вступ. ст., примеч. и указ. Н.Г. Патрушева] – СПб.: “Дмитрий Буланин”, 2003. – 364 с.

13. *Щербак Н.М.* Цензурна реформа в Російській імперії у системі буржуазних перетворень 60–70-х років XIX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2008. – Вип. XXIV. – С. 76–79.

14. *Щербак Н.О.* Цензура в системі Міністерства внутрішніх справ Російської імперії (друга половина XIX – поч. XX ст.) / Н.О. Щербак, Н.М. Щербак // Науковий вісник Київського Національного університету внутрішніх справ. – К., 2008. – № 5. – С. 202–209.

15. *Щербак Н.О.* Діяльність цензури в українських губерніях на початку XX ст. / Н.О. Щербак // Історичний журнал. – 2007. – № 6. – С. 58–64.

16. *Энгельгардт Н.А.* Очерк истории русской цензуры в связи с развитием печати, 1703–1903 / Н.А. Энгельгардт. – СПб. : Изд-во А.С. Суворина, 1904. – 389 с.

Отримано 04.11.2016